

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

MİHNE VE MEZHEPSEL ETKİLERİ

Mehmet ÇETİNKAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi
mehmetcetinkaya@artuklu.edu.tr
ID 0000-0003-2943-3494

Mehmet KUBAT

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
mehmetkubat@inonu.edu.tr
ID 0000-0001-6729-7652

Atıf / Citation: Çetinkaya, M. & Kubat, M. (2024). Mihne ve mezhepsel etkileri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (İNİJOSS), 13(1), 176-197.

doi <https://doi.org/10.54282/inijoss.1446040>

Öz

İlahi kelâmın hâdis ya da kadîm olduğu sorunu mezhepler arasında görüş ayrılıklarına neden olan temel meselelerden biridir. Bu konu etrafında alevlenen Halku'l-Kur'ân tartışmaları Hicri II. yüzyılın ortalarından itibaren baş göstermiş ve İslâm düşüncesini derinden etkilemiştir. Bu tartışmalar sonucunda meydana gelen cepheleşme ile beraber kendi fikri yapısını karışıklık üzerinden inşa etme süreci ortaya çıkmış, konuyla ilgili hadisler uydurulmuş, reddiye kabilinden eserler kaleme alınmış ve hadis edebiyatına etkisi oldukça kapsamlı olmuştur. Selef ve Ehl-i hadis alimleri bu konuda Mu'tezile ve Cehmiyye gibi mezheplerle şiddetli bir mücadeleye girişmiştir. Bu süreçte Ehl-i hadis'in dinden saydığı bazı hadis rivâyetlerini Mu'tezile, Cehmiyye ve Ehl-i re'y'in reddetmesi, mezhepler arasındaki gerilimi arttırmıştır. Bu gerilim, siyasetin de müdahalesiyle ayrı bir boyut kazanmış ve bunun sonucunda meşhur Mihne hadisesi meydana gelmiştir. Halku'l-Kur'ân cepheleşmesiyle birlikte cereyan eden Mihne hadisesine benzer etki ve özellikle İslâm düşünce tarihinde ikinci bir olay yoktur. Mihne döneminde Mu'tezile'nin benimsediği "Kur'ân mahlûktur" inancı Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık döneminde Abbasîlerin resmi politikası olarak benimsenmiştir. Bu dönemde "Kur'ân mahlûk değildir" söyleminde ısrar edenler sorgulanmış, işkence görmüş, zindanlara atılmış ve çeşitli cezalara maruz kalmışlardır. Siyasetin de müdahil olduğu, farklı zümre ve grupların başat rol oynadığı Mihne hadisesinin dışı yansımalarında mezhepsel faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. İslâm düşüncesinde bir evrilme veya bir kırılmanın yaşandığı Mihne ve sonrası dönem zümresel etkinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. İslâm düşüncesini siyasi, sosyal, epistemolojik, ilmi ve mezhepsel anlamda etkilemiştir. Bu makalede Halku'l-Kur'ân tartışmalarının ve Mihne olayının muhtemel sebeplerinin neler olduğu ele alınmış, Mihne hadisesi ve Halku'l-Kur'ân tartışmalarında mezhep faktörünün etkileri araştırılmış ve bu etkilerin görüldüğü Mihne sonrası dönem mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri, Kelâm, Halku'l-Kur'ân, Mihne, Ehl-i hadis.

MİHNE AND ITS SECTARIAN EFFECTS

Abstract

The question of whether divine kalām is created or eternal is one of the fundamental issues that caused differences of opinion among the sects. The debates around this issue, the Khalq al-Qur'an, began in the middle of the second century Hijri and deeply affected Islamic thought. With the process of confrontation that occurred as a result of these debates, the phenomenon of identifying oneself through the opposing opinion emerged, hadiths on the subject were fabricated, works of refutation were written, and the impact on hadith literature was quite extensive. The Salaf and Ahl al-Hadith engaged in a fierce struggle with sects such as the Mu'tazilites and Jahmiyya. In this process, the rejection of some narrations that Ahl al-Hadith considered to be religious by the Mu'tazila, Jahmiyya and Ahl al-Ra'y further increased the tension between the sects. This tension took on a new dimension with the intervention of politics, resulting in the famous Mihna incident. There is no second event in the history of Islam with a similar effect and characteristic to the Mihna incident that took place with the confrontation of Khalq al-Qur'an. The belief that "the Qur'an is created", which was adopted by the Mu'tazilites during the Mihna period, was adopted as the official policy of the Abbasids during the reigns of Caliphs al-Ma'mūn, Mu'tasim and al-Wāshiq. In this period, those who insisted that "the Qur'an is not created" were interrogated, tortured, imprisoned and subjected to certain sanctions. It is seen that sectarian factors were effective in the external reflections of the Mihna incident, in which politics was also involved and different clans and groups played a leading role. The Mihna and its aftermath, a period of evolution or rupture in Islamic thought, was a period of intense sectarian influence and affected Islamic thought in political, social, epistemological, scientific and sectarian terms. In this article, the possible causes of the discussions on the Khalq al-Qur'an and the Mihna event are discussed, the effects of the sectarian factor on the Mihna event and the discussions on the Khalq al-Qur'an are investigated, and the post-Mihna period, in which these effects are intensely seen, is also scrutinized.

Keywords: Islamic Sects, Kalam, Khalq al-Qur'an, Mihna, Ahl al-Hadith.

GİRİŞ

Kur'an Allah'ın son kelimidir. Allah'ın kelâmı yani konuşması Ehl-i sünnet tarafından temel sıfatlarından kabul edilir. Sıfatlar konusu ise İslam mezheplerinin ittifak etmediği ve en çok tartıştığı konulardan biridir. İlâhî sıfatların varlığını kabul eden kelimcılara Ehl-i isbât denmiştir. Ehl-i sünnet ve kolları Ehl-i isbâtandır. Sıfatları reddedenlere de Muattıla/Ehl-i ta'til/Nüfat denmiştir (Yavuz, 1994, s. 10/515). Ta'til Allah'ın zâtını sıfatlarından tecrit etmek demektir. Ca'd b. Dirhem'le başlayan Muattıla hareketi Cehmiyye'yle devam etmiştir. Mutezile Cehmiyye'nin sıfat görüşünü genel olarak reddetmekle beraber kısmi bir ta'til görüşünde olduğundan Muattıla tesmiyesinden kurtulamamıştır (Sinanoğlu, 2020, s. 30/329). Ehl-i sünnet' göre bütün sıfatlar ezeli ve ebedidir. Kelâm sıfatı da ezeli ve ebedidir. (Teftâzânî, 1999, s. 166) Sıfatların muhatabı olmadığı zamanda mesela hiçbir mahlûkun var olmadığı zamanda da Cenâbı Allah hâlık idi. Nitekim "kâtip yazmasa da kâtiptir." (Yeprem, 2011, s. 58) Yüce Allah'ın kelâm sıfatının bir tecellisi olması hasebiyle Kur'ân-ı Kerîm'in ezeli olması gerekir. Nitekim Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet'e göre Kur'ân Allah'ın zâtıyla kâim ezeli bir sıfattır (Sabuni, 1995, s. 80).

Kelâm sıfatı, Zât-ı Akdes'de var olan ezeli bir mefhumdur ki bu sifata nefsi kelâm denir (Yeprem, 2011, s. 20). Kelâm-ı nefsi ifadesinden maksat deyim yerindeyse Yüce Allah'ın içinden konuşması ya da zihni konuşmadır (Teftâzânî, 1999, s. 166 Mütercim şerhi). Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) göre ümmet bu hususta icmâ etmiştir ve bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v.)'den mütevâtiren gelen rivâyetler vardır (Teftâzânî, 1999, s. 166).

Kelâm sıfatı yani Yüce Allah'ın mütekellim oluşu; ses, harf, işitme ve konuşma organlarına mâlik olması anlamında değildir. Bir başka deyişle Zât-ı Akdes'in konuşması ses ve harf türünden değildir (Teftâzânî, 1999, s. 167). Yani kelimeler sadece mana ifade eden kelimelerdir. Ağızdan çıkan ses de sayfada yazılı olan harfler de içindeki manayı ifade ettiği için kelimelerden oluşmuştur (Sabuni, 1995, s. 81). Bu bağlamda Yüce Allah'ın Hz. Musa'ya nida etmesi örneğinde olduğu gibi, harfler ve seslerden oluşan kelâm hâdistir. Çünkü konuşmanın organlarla gerçekleşmesi, insana ait bir durumdur ve bu Allah için söz konusu değildir. Nitekim İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Maturîdî'ye (ö. 333/944) göre sesler ve harflerden oluşan kelâma Allah'ın kelâmı denilmesi mecâzendir. (Ebû Hanîfe, 1981, s. 67; Sabuni, 1995, ss. 80-82; Yeprem, 2011, ss. 20, 21) Neseî' (ö. 508/1115) kelâm sıfatının ezeli ve öncesiz olduğunu ifade etmekle beraber, okunan ve hâdis olan nazma da Kur'ân-ı Kerîm dendiğini ifade eder. Yani Kur'ân hem okunan ve hâdis olan nazmın adıdır, hem de Allah'ın kelâm-ı nefsi'sidir (Teftâzânî, 1999, s. 169).

Halku'l-Kur'ân ile ilgili hadisler için klasik hadis kaynaklarındaki rivâyetleri ve bu konuya dair Mezhepler Tarihi kaynaklarında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Keza Cehmiyye'ye red için yazılan kitaplar genel olarak Kur'ân'ın yaratılmamış olduğuyla ilgili rivâyetlerle doludur. Fakat Dârimî'nin *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde olduğu gibi Selef'in kaleme aldığı reddiye kitapları konuyu siyasi ve içtimai açıdan ele almak için yeterli kaynaklar değildir. Fakat Selef âlimlerinin kanaat ve zihin yapıları hakkında bolca malzeme vermektedir. Konuyla ilgili olarak Buhârî'nin *Halku Ef'âli'l-İbâd*, Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl* ile *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, İbn Hacer'in, *Fethu'l-bârî*, Bağdâdî'nin, *Târîhu Bağdâd*, Taberî'nin *Tarihü't-Taberî*, Şehristânî'nin, *el-Milel ve'n-nihal*, Dırâr b. Amr'ın, *Kitabu't-Tahrîs*, Kinânî'nin, *Kitâbü'l-Hayde* adlı eserleri ön plana çıkmaktadır. Konunun tam olarak anlaşılması için klasik Sünnî kaynaklarla beraber Mutezilî kaynaklara da müracaat etmek gerekir: Ka'bi'nin *Kitabu'l-Makâlât ve maahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevabât*, Kadî Abdulcebbâr'ın, *el-Muğnî*, Fazlül-İ'tizâl ve *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Cahız'ın, *Resâilü'l-Câhız*, Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî'nin *Fî't-Tevhîd*, Hayyat'ın, *Kitabu'l İntisar ve'r-Reddu ala Ravendiye'l-Mulhid*, İbn Tayfur'un, *Kitabu Bağdâd* adlı eserleri bu hususta kıymetli bilgiler içermektedir.

Günümüz çalışmalarından ise Reşîd Hayyun'un kitabın ikinci bölümünde Câhız'ın Halku'l-Kur'ân'la ilgili risalesinin olduğu *Cedelu't-Tenzil maa kitabi halki'l-Kur'ân li'l-Câhız*, Mehmet Emin Özafşar'ın *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Hüseyin Hansu'nun *Mu'tezile ve Hadis*, Ahmed Emin'in *Duha'l-İslâm*, Talat Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, W. Montgomery Watt'ın *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Hodgson'un *İslâmın Serüveni*, Walter M. Patton'un *Ahmad Ibn Hanbal and the Mihna* adlı eserleri en dikkat çeken çalışmalardandır. Makalelerden ise Mehmet Ümit'in "Mihne Sürecinde Hanefiler", Ali Kaya'nın "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları", Mustafa Taş'ın "Mihne Olayı Cerh-Ta'dîl ve Buhârî", Muharrem Akoğlu'nun "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları", Muammer Esen'in, "Kelâmullah Tartışmaları ve El-Hayde", Ömer Pakiş'in, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'ân'la İlişkilendirilen Âyetleri Okuma Biçimi" adlı çalışmaları da keza dikkate değerdir. Şimdiye kadar yapılan spesifik çalışmalarda mezhep etkisine değinilmekle beraber fırka faktörü bütün yönleriyle gösterilmemiştir. Buna göre birçok etkiyle beraber mezhepsel etkilerin bütün yönleriyle daha açık ifade edildiği bir çalışmanın faydalı olacağı izahtan varestedir.

Mihne olayı, tarihin akışını değiştiren önemli hadiselerden biridir. Zira Mihne (h. 218-234/m. 833-849) merkezinde Kur'ân'ın yaratılmışlığı tartışmasının olduğu teolojik, teolojik olduğu kadar da politik bir hâdisedir. Politik olması hasebiyle de toplum içindeki zümrelerle de bağlantılı bir olaydır. Bu olaydaki mezhepsel etki izah edildiğinde Mihne'nin etkileri –diğer sebeplerle beraber- daha iyi anlaşılacaktır. Bu sebeple Mihnenin sonuçlarına ve İslâm düşüncesi üzerindeki etkilerine değinmek gerekmektedir. Mihne olayının İslâm düşüncesinde nasıl bir kırılmaya yol açtığı ve bu olaydaki mezhepsel faktörler ispatlandığında mevcut İslâm düşüncesindeki bazı unsurların mezhepsel etki ve kodlar taşıdığı sentezine varılmış olacaktır.

Halku'l-Kurân meselesinde mezhepsel etkiler konusunun tahlili bağlamında hadis, tarih ve mezhepler tarihi klasik kaynaklarına müracaat ettik. Ancak Halku'l-Kurân konusuyula ilgili eserlerin çoğunun taraflı ve yanlı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle doğru bir tahlil ve sağlıklı bir sentezleme yapabilmek için süreci daha geniş çerçevede çapraz okumalarla desteklemeye çalıştık. Klasik eserlerin yanında bu konuya dair günümüzde yapılan çalışmalardan da istifade etmeye gayret ettik. Ancak bu konuda günümüzde yapılan araştırmaların çoğu belli bir mezhep veya ekolün parametrelerine göre yapıldığı için tespitler bazen ıskalanmakta, sentezler yanlış sonuçlara ulaşabilmektedir. Halku'l-Kurân tartışmalarında mezhepsel etkiler konusunu ele aldığımız bu çalışma, var olan kaynaklardan derlenen verilere dayanılarak ele alınmıştır. Keza bu çalışmada olay ve olguların arka planındaki gerçeklerin ne olduğunun anlaşılması ve ispatı hedeflenmiştir. Konunun merkezinde yer alan Mihne olayının ve bu olaya sebep teşkil eden fikri ihtilaf ve anlaşmazlığın anlaşılması için tarihsel açıklayıcı metot esas alınmıştır. Konuyla ilgili argüman bağlamında örneklem tekniğine başvurulmuştur.

1. HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

İslâm düşünce tarihi içinde en dikkat çeken ve etkileri bakımından en önemli meselelerden biri olan Halku'l-Kur'ân, bir diğer ifadeyle ilâhî kelâmın hâdis ya da kadîm olması meselesi, Asr-ı Saâdet'te tartışılmamıştır (Dârimî, 2010, s. 334). Nitekim *Halku'l-Kur'ân* kavramı Kur'ân'da ve ilk dönem hadis kaynaklarında da kullanılmamıştır. Halku'l-Kur'ân meselesi, ilk olarak Emeviler döneminde gündeme gelmiştir. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiasının İlk defa hicrî (h. 90-110) yıllarında ortaya çıktığı yönünde görüşler vardır (Yavuz, 1989, s. 15/373). Bir diğer görüşe göre Halku'l-Kur'ân meselesi, ilk olarak h. 150'li yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. Bu görüşe göre Ebû Hanîfe'nin olgunluk döneminde bu konu gündeme gelmiş olmaktadır. Kesin olan şu ki Hicrî III. asırda özellikle 210-260 yıllarında Halku'l-Kur'an meselesi Müslüman ilim mahfillerini meşgul eden temel konulardan biriydi (Watt, 2001, s. 349).

Halku'l-Kur'ân meselesinde ilk adı geçen kimse Ca'd b. Dirhem'dir (ö. 124/742) (Buhârî, 1992, s. 13). Öte yandan Watt, Patton gibi oryantalistler ve bazı modern araştırmacılar, meselenin Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'a (ö. 128/745) dayandırılmasını kabul etmemişlerdir. Söz gelimi Watt, bu dönemde Halku'l-Kur'ân meselesinin tartışılmadığını iddia eder. Ona göre ilk defa konuyu gündeme getiren şahıs Bişr el-Merîsî'dir (ö. 218/833) (Watt, 2001, s. 181). Ca'd'dan sonra Cehm b. Safvan'ın adı sık geçer. İmam Buhârî (ö. 256/870) de Cehm'in bu inancı Ca'd'dan aldığını söyler (Buhârî, 1992, s. 13). Ca'd, bir Kurban Bayramı günü boğazlanarak öldürülmüştür (Buhârî, 1992, s. 12). Ca'd, "Kur'ân mahlûktur" derken, "*Allah Musa ile konuştu*" (Buhârî, 1992, s. 12) âyetini inkâr ettiği suçlamasıyla öldürülmüştür (Hayyun, 2000, s. 103).

Halku'l-Kur'ân meselesiyle ilgili ilk eserlerden biri *Kitabu'l-Hayde*'dir. Kitabın mukaddimesinde tartışmanın kaynağının Yahudiler olduğu ifade edilmiştir: "Yahudilerin, Müslümanların inançlarını bozmada büyük payı vardı. Nitekim bu fikirleri kabul eden bazı kimseler o bozuk inançları yayma girişimde bulunmuşlardır. Allah'ın kitabına ta'n etmek, Allah'ın isim ve sıfatlarını ta'n etmek, örneğin Kuran'ın mahlûk olduğunu söylemek bu görüşlerdendir" (Kinânî, 2002, s. 3). Bu görüşün bayraktarlığını Cehm b. Safvan'ın yaptığı, onun Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sihir yapan Yahudi Lebid b. A'sam'a dayandığı, onun da Tevrat'ın mahlûk olduğunu iddia ettiği yorumu yapılmıştır (Kinânî, 2002, s. 3). Ehl-i hadis'in bu görüşün temelini Hz. Peygamber'i zehirleyen Lebid'e kadar götürmeleri ve Lebid'in "Kur'ân mahlûktur" dediği (Hayyun, 2000, s. 103) iddiası pek makul görünmemektedir. Zira tarihen sabittir ki Yahudiler arasında Tevrat'ın yaratılmış olması meselesi İslâm'ın etkisiyle Musa b. Meymun (ö. 601/1204) ile başlamıştır (Hayyun, 2000, s. 103). Mu'tezile âlimlerinden Ebu Haşim el-Cübbâî, Kur'ân'ın yaratılmış olması iddiasını Ebû Hanîfe'ye dayandırmıştır. Hatta iddiaya göre İbn Ebî Leyla'nın Ebû Hanîfe'den tevbe istediği şey, Kur'ân'ın mahlûk olduğu yönündeki görüşüydü (Hayyun, 2000, s. 105).

Selef bu konuyu tartışmayı sakıncalı görmüş ve yorum yapmaktan kaçınmıştır. Bu sebeple Harun Reşid dönemine kadar bir kaos yaşanmamıştır (Patton, 1897, s. 47). Harun Reşid döneminde Halku'l-Kur'ân meselesi gündeme gelmiş fakat o da bu netameli konunun tartışılmasını hoş karşılamamıştır (Ahmed Emin, 2004, s. 3/84). Rivâyete göre Harun Reşid'in huzuruna girenler halifeyi boynu vurulmuş bir cesedin önünde kılıcının kanlarını temizlerken görmüş, Halife şöyle demiş: "Onu Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylediği için öldürdüm, böylelikle Allah'a yakın olmak istedim" (İbn Kesîr, 1999, s. 10/215). Bu rivâyet Harun Reşid profiline pek uymasa da onun Kur'ân hakkındaki kanaatinin Ehl-i hadis'e yakın olduğunu ortaya koyması yönüyle önemlidir. Nitekim Kur'ân'ın yaratılmasını savunan Bişr el-Merîsî, Harunürreşid döneminde 20 yıl kadar saklanmak zorunda kalmıştır (Makrîzî, 2006, s. 1/485).

Kur'ân'ın hâdis olmasına işaret eden ayetler (Enbiya 21/2, Eş-Şuara 26/5) yorumlanabilir tarzda olduğu için tartışmalar bir süre âyetler üzerinden seyretmiştir. Tartışmanın seyri artınca hadislerden ve diğer kaynak ve kültürlerden konuya cevaplar bulunmaya çalışılmıştır. İsnat açısından sahîh olmayıp "*Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir*" (Beyhakî, 1993, s. 1/583) hadis rivâyetini, bu tartışmaların yan etkilerinden biri saymak mümkündür. Öte yandan "*Allah Tevrat'ı eliyle yarattı*" rivâyeti, Kur'ân'ın Tevrat gibi ilâhî kelâm olduğu şeklinde kıyası yapılarak Kur'ân'ın mahlûkiyetine bir argüman olarak ileri sürülmüştür (Kâdi Abdülcebbar, 1963, s. 7/223). Örneğin "*Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, her kim 'mahlûktur' derse onu öldürünüz, çünkü o kâfirdir*" rivâyeti bütün tariklerden bâtil (Hayyun, 2000, s. 106) olsa da Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylemenin küfür olduğunu, bunu söyleyenlerin zındık olduğunu haber veren rivayetler bazı sünen ve tarih kitaplarında kaydedilmiştir (Taberî, 1967, s. 8/637; Şehristânî, 2001, s. 1/89; İbn Teymiyye, 1997, s. 5/553; E. A. A. b. M. Ş. İbn Hanbel, 2001, s. 1/85; Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Cu'fî, t.y., s. 30). Örneğin Ebu Davud'un *Sünen*'inde yer alan "Kur'an hakkında" babı Kur'an'ın gayrı mahluk olduğunu ispata matuftur (Ebu Davud, *Sünnet*, 22).

Bu aktardıklarımızdan hareketle Halku'l-Kur'ân konusuna dair bazı rivayetlerin, bu meselenin tartışılmasından sonra gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Mesela "*Kur'ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir*" rivâyeti, Beyhakî'nin *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eserinde sözü hadis olarak

rivâyet edilmiş,(Beyhakî, 1993, s. 1/583) aynı rivâyet Şehristânî ve Teftâzânî'nin eserlerinde de yer almış ve Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşünün dayanaklarından biri olarak kullanılmıştır (Şehristânî, 2001, s. 101; Teftâzânî, 1999, s. 169). Keza konuyla ilgili Ebû Hüreyre'den nakledilen (إِنَّ اللَّهَ قَرَأَ طَهَ وَيَسَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ آدَمَ بِأَلْفِي عَامٍ) "*Allah Âdem'i yaratmadan 2000 yıl önce Tâhâ ve Yâsîn surelerini okudu*"(Taberânî, 1984, s. hd. no: 1020) hadis rivâyeti de Kur'ân'ın ezeliyyetine delil olarak gösterilmiştir. Hadis Kur'ân'ın yaratılmışlığını reddetmektedir. Yalnız bu versiyonda geçen "2000 rakamı ezeliyyeti bozmakta ve neden 2000 yıl olduğu sorusuna cevap verilememektedir. Hadisin Dârimî'de geçen versiyonu Âdem yerine "yeri ve göğü yaratmadan 1000 yıl önce" şeklindedir(Darimî, t.y., s. "Fadaili Kur'an", hd. no: 3457). Hadisin devamında melekler Kur'ân'ı dinlemiş ve ne mutlu bunun indiği ümmete..." demişlerdir.

Konuya dair bir diğer rivayette "*Eğer Mihneyle ısrar edip zorlarsa Lâ İlâhe İllallah desin*"(Dîrâr b. Amr, 2014, s. 49) denilerek hicri III. asırda yaşanan Mihne sorgulamasına nasıl cevap verileceği dile getirilmiştir. Yine Ebû Dâvûd'da "*Şüphesiz ki gelecekte bazı fitnelere olacak. Müslümanlar yekvücutken onları bölmeye yeltenen kim olursa olsun onu öldürünüz*" (Ebû Davûd, "Sünnet", 30) hadisi, "*Hâricîler'e dair bab*" başlığı altında tahrici yapılmasına rağmen bahsi geçen hadiste hangi fırkaya işaret edildiği tam olarak belli olmadığı için şerh kitaplarında onların Ashab-ı Mihne olduğu yorumu yapılmış, (İbn Hacer, 1987, s. 13/36; Mehmet Çetinkaya, 2021, s. 1119) böylece Mu'tezile mezhebinin ehl-i bidat oluşuna işaret edilmiştir. Verilen bu örneklerde de görüldüğü üzere Halku'l-Kur'ân konusunda hadis tasarruflarına gidildiği ve konuyla ilgili hadisler vaz' edildiği anlaşılmaktadır.

Dârimî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde ilk dönemdeki âlimlerin ve selevin Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini reddettikleriyle ilgili birçok rivâyetten sonra şöyle bir çıkarımda bulunulmuştur: "Kur'ân yaratılmış değildir, zira Allah bir kelâmı ancak bir yaratılmışın dili üzere yaratmıştır. Eğer Muattıla'nın iddia ettiği gibi Kur'ân yaratılmış olsaydı, yaratılmışların sözü/kelâmı olurdu. Lakin onca rivâyetler, kıssalar, şahitlikler ve deliller -ki bu hususta çok rivâyet vardır- Kur'ân'ın yaratılmadığını ortaya koyar"(Dârimî, 2010, s. 174). Bu dönemde genel olarak parçacı bakış hâkimdi ve rivâyetin diğer rivâyetlerle çatışmasına pek dikkat edilmiyordu. Günümüzde dahi bu tenakuzları telif etme çalışmaları devam etmektedir. Lakin Ehl-i hadis'in reddiyeler yazması biraz gecikmiştir. Çünkü Ehl-i hadis, normal bir yazının yorum olacağını, bunun da dinde hurafe ve yozlaşmaya yol açacağını düşünerek ilk dönemde hadis dışında bir şey yazmayı muhafazakâr duruşlarına uygun bulmuyorlardı. Konuyla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Osman ed-Dârimî ve İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye* adıyla yazdıkları risâleler sahanın en meşhur eserlerindendir.

Ehl-i hadis halku'l-Kur'ân meselesiyle beraber kader, rü'yettullâh, kulların fiilleri, sıfatlar vb. konularda Mu'tezile mezhebiyle şiddetli bir muhalefet ve mücadele içinde olmuştur. Öte yandan Ehl-i hadis'in kabul ettiği bazı rivâyetler akla, nasların ruhuna muhalefetten dolayı Mu'tezile ve Ehl-i re'y tarafından reddedilmiştir. Mu'tezile'nin bu hususta Ehl-i hadis'in görüşlerine uygun olmayan telifatta bulunması aradaki mesafeyi ve tavır almayı arttırmıştır. Biraz geç de olsa sonraki dönemde Ehl-i hadis ve 'Cemaat'tan kimseler Cehmiyye, Kerrâmiye, Kaderiyye gibi mezheplerin görüşlerine ve Mu'tezile'nin telifatına karşı reddiyelerde bulunmuşlardır. Böylece karşılıklı reddiyeleşme adımı verebileceğimiz bir dönem başlamıştır. Mu'tezile açısından konu

Hristiyanlık, Budizm gibi dinlerden rivâyet ve diğer yollarla İslâm düşüncesine sızan heretik inançlarla bir mücadele olarak görülmüş, Ehl-i hadis açısından ise mezkûr mezheplerin görüşleri dalâlet, bazen de küfür olarak değerlendirilmiştir.

Öte yandan Mu'tezile, temel ilkelerine aykırı buldukları bu tür hadisleri tevil etmiş veya reddetmiştir. Bu rivâyetleri reddetme Mu'tezile'yi, bunları rivâyet eden Ehl-i hadis'le karşı karşıya getirmiştir. Mu'tezile Ehl-i sünnet'in kelami ekollerinin ifade ettiği kelâm-ı nefsi görüşünü reddeder (Bkz. Kâdi Abdülcebâr, 1963, s. 7/9-20). Mu'tezile'ye göre Allah'ın kelâmı hâdistir. Bu hususta Mu'tezile'nin dayandığı argümanlardan biri varlıkların olmadığı bir zamanda Yüce Allah'ın muhatabı olmayacağı için konuşmanın da olamayacağıdır. Eğer muhatap olmadan Yüce Allah'ın konuştuğu varsayılırsa ma'dûma hitap olur ki, bu Allah hakkında muhaldir. Mu'tezile âlimleri, tıpkı Ehl-i sünnet'in yaptığı gibi konuyla ilgili bazı âyetleri delil olarak kullanmışlardır. Özellikle yaratma fiilinin geçtiği âyetleri detaylı incelemişlerdir. Mu'tezile âlimleri Allah'ın kelâmı, konuşması, ses vb. konularında kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Lakin Kur'an'ın mahlûk, muhdes, meful olduğu hususunda aralarında bir ihtilaf yoktur (Kâdi Abdülcebâr, 1963, s. 7/4). Mu'tezile'ye göre Allah'ın mütekellim olduğunu ispat aslında onun kelâmının hâdis olduğunu ispattır (Kâdi Abdülcebâr, 1963, s. 7/5). Kâdi Abdülcebâr, Haşeviyye'nin Kur'an'ın mahlûk değil bilakis yaratıcı (Ayrıca Bkz. Ka'bî, 2018, s. 270) olduğunu söyler. Yine onlardan bazıları Kur'an'a cisimdir der, bazıları da "Kur'an ne cisimdir ne arazdır" derler, bazıları ise Allah'ın kelâmı onun ne aynı ne de gayrıdır, der (Kâdi Abdülcebâr, 1963, s. 7/5). Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olmasına dair dayandığı bir diğer delil kulların maslahatı için Kelâm'ın hâdis olması gerekliliğidir. Nitekim Allah'ın fiilleri yaratılmıştır; kelâmı da fiillerindendir (Kâdi Abdülcebâr, 1963, s. 7/208).

Mu'tezile âlimlerinin eserlerinde halku'l-Kur'an meselesinin siyasi ve sosyal taraflarıyla ilgili bilgilere rastlamak mümkün değildir. Onlar genelde meseleyi ilmi bir konu olarak ele almakta ve Kur'an'ın neden gayrı mahlûk olamayacağını, neden mahlûk olduğunu rasyonel zeminde ele almakta ve makul bir sonuca varmaya çalışmaktadırlar. Örneğin Ka'bî'nin *Makâlât*'inde Kur'an için üç durumun olduğu, birincisi onun Allah'ın zatı olduğu, ikincisi Kur'an'ın Allah'ın gayrısı olduğu, üçüncüsü de bazısı olabileceği ifade edilerek birinci ve üçüncü şık mantıki çıkarımlarla elenir ve onun Allah'ın gayrısı olduğu sonucuna varılır. Ayrıca Kur'an'ın neden mahlûk ve muhdes olduğunun izahı yapılır. Devamında ise Kur'an'ın ayn, cisim ve araz olmasıyla ilgili mezheplerin görüşleri açıklanır (Bkz. Ka'bî, 2018, ss. 269-277).

Görüldüğü üzere halku'l-Kur'an tartışmalarında ilk dönemdeki tartışmanın seviyesi ve niteliği ile sonraki dönemlerde, bilhassa Ehl-i sünnet kelâmı oluştuktan sonraki mahiyet farklıdır. İlk dönemde konu o kadar hassastır ki örneğin Buhârî "Kur'an ezeldir lakin benim onu telaffuz etmem hâdistir" dediği için eziyete maruz kalmış ve bir şehirden diğerine defalarca göç etme durumunda kalmıştır. Çünkü ilk dönemlerde özellikle Ehl-i hadis çevresinde -ki buna Buhârî de dâhildir- Kur'an'ın mahlûk oluşunu öne sürmek neredeyse Allah'ın yaratılmış olduğunu öne sürmek gibi anlaşılmıştır (Buhârî, 1992, s. 13; Dârimî, 2010, s. 167).

Ehl-i hadis muhaliflerini *ehlu'l-bida*, *ehlu'l-ehvâ*, *ehlu'l-bâtıl*, *mübtedi'*, *cehmî* gibi isimlerle anıyor, Ehl-i rey'e mübtedi, tecsimle suçlayanlara *cehmî*, kendilerine *Cebriye*, *Mücbire* diyenlere *Kaderiyye*; Haşviyye diyenlere *zındık* diyorlardı (Şehristânî, 2001, s. 245). Halku'l-Kur'an tartışmasının yarattığı gerilimde Ehl-i hadis, Mu'tezile'yi "cehmî", "hadis inkârcısı" ve "bidatçı"

olmakla suçlamıştır. Mu'tezile ise Ehl-i hadis'i akli kullanmamakla, nakilcilikle itham etmiş ve onlara *Mücbire, Cebriyye, Haşeviyye, Nabite gibi isimlerle anmıştır* (İbn Kuteybe, 1999, s. 136; Lâlekâî, 2003, s. 3/588). İthamlar ve karşılıklı restleşmeler, iki büyük mezhep olan Ehl-i hadis ile Mu'tezile'yi fikri savaş boyutuna getirmiştir. Bu savaşın her iki taraf için de birtakım sonuçları olmuştur. Eseriyye/Ehl-i hadis ile Mu'tezile'nin uzun soluklu mücadelesinde Ehl-i hadis sayı ve çoğunluğu elinde tutma ve kamuoyunu domine etme avantajını kullanmış ve mücadele Ehl-i hadis lehine sonuçlanmıştır.

Kur'ân'ın yaratılmamış olmasını bir iman kaidesi olarak gören Ehl-i hadis, bu kaideyi reddedenlerin kesin olarak "kâfir" ve "cehmî" olduğunu (Buhârî, 1992, s. 25) vurgulamaya özel bir önem atfetmiştir. Muhaddisler, farklı mezheplere mensup olsalar da Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ve kulların fiillerini kendilerinin yaptığını iddia eden herkesi Kaderiye/Mu'tezile'den saymıştır. Vekî' b. el-Cerrâh, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiasından dolayı Cehmiyye'nin küfren öldürülmesine hükmetmiştir (Buhârî, 1992, s. 21). Keza Cehmiyye'nin küfründen şüphe edenin de kâfir olacağı ifade edilmiştir. Burada Cehmiyye'nin küfrü ile kastedilen Kur'ân'ın mahlûk olduğu söylemidir. Ehl-i hadis'in bu görüşte olanlara yaptığı ithamlardan biri de zındıklık ithamıdır. Mesela Yezîd b. Harun (ö. 206/821), Bişr el-Merîsî ve Ebu Bekir el-Esam hakkında "Vallahi ikisi de kâfir zındıktır. Kanlarını akıtmak helaldir" demiştir. Aynı şekilde Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Abdullah b. İdris, Kur'ân'ın mahlûk olmasını kabul edenlerin kâfir ve zındık olduğunu söylemişlerdir (Buhârî, 1992, s. 27; Güler, 2013, s. 522). Keza Ebû Bekir Ayyaş (ö. 193/809), İmam Buhârî, Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hatim er-Râzî (ö. 277/890) gibi önde gelen hadis ulemasına göre Kur'ân'a mahlûk diyen kâfirdir. Hatta tekfir etme hususunda Ehl-i hadis'ten bazıları o kadar ileri gitmişlerdir ki "Kur'ân mahlûktur" diyenin tekfir edilmesi bir yana küfründen tereddüt edenin dahi kâfir olduğunu iddia etmişlerdir. Dahası bu hususta görüşünü açıklamamanın da küfür olduğu ifratına kadar varılmıştır. Tarafların birbirlerini tekfir etmedeki bu aşırılığının sebebinin, Mihne olaylarının siyasetin de katkısıyla yarattığı infial ve öfke olduğu kuşku götürmez bir gerçektir.

Hasılı bütün Ehl-i hadis uleması ittifakla "Kur'ân mahlûktur" diyenlerin dinden çıktığını kabul etmiştir. Neticede bu konuda ehl-i ilim Kur'ân'a mahlûk diyenler ve demeyen olarak ikiye ayrılmıştır. İki grup da birbirini itham etmiş, hatta küfre girmekle suçlamıştır. "Kur'ân mahlûktur" diyen kimseyi tekfir etme hususunda kuvvetli bir kamuoyu oluşmuş olmalı ki Ehl-i hadis çevresinden olmayanlardan da benzer görüşler nakledilmiştir. Yalnız bu görüşlerin gerçekten onlara ait olmadığı veya çekindikleri için mi böyle dedikleri incelenmeye değer bir konudur. Mesela Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Ebî Süleyman'ın da "Kur'ân mahlûktur" diyen kimseyi müşrik kabul ettiği rivâyet edilmiştir (Buhârî, 1992, ss. 11-12; Özafşar, 2017, s. 78).

Ehl-i hadis'ten bazı âlimler meseleyi çözüme kavuşturmak ve bu hususta ortaya çıkan çelişkileri gidermek adına "lafz görüşüne" meyletmişlerdir. Lafz görüşüne göre, Kur'ân okumak kulun fiilidir, kulun fiilleri ise yaratılmıştır (Tuğlu, 2005, s. 158). Bu hususta ilk defa görüş beyan eden Kerâbisî (ö. 248/862), Kur'ân'ın mahlûk olmayıp okuyan kimsenin okumasının mahlûk olduğunu, çünkü insan fiillerinin yaratılmış olduğunu dile getirmiştir (Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1982, s. 11: 289). Fakat o bu görüşünden dolayı Ehl-i hadis uleması tarafından şiddetle kınanmıştır. Mesela Ehl-i hadis'in sembol ismi olan Ahmed b. Hanbel, lafz görüşünü duyduğunda Kerâbisî'yi

bidatçılıkla itham etmiş ve onunla bütün ilişkilerini kesmiştir. O, lafız görüşünde olanları reddetmede çok katı davranmış, “Kim ‘Kur’ân’ı telaffuzum yaratılmıştır’ iddiasında bulunursa o cehmîdir” demiştir (İbn Hacer, 1987, s. 13/493). Hatta onun iddiasına göre lafız görüşünü kabul eden hadisçiler Cehmiyye’den bile daha kötüydü. Keza ona göre onlar zındık olmuştur, bu sebeple onların arkasında namaz kılınmaz, rivâyet etikleri hadisler alınmaz (Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1982, s. 11: 289). İmam Buhârî de lafz görüşünü benimsediği ve Ahmed b. Hanbel’in görüşünden ayrıldığı için Ehl-i hadis uleması tarafından eleştirilmiş, hatta bu görüşü benimsediği için Nisabur’dan kovulmuştur. Oysa lafz görüşünü ortaya atanlar, daha sonraki dönemlerde Sünni kelâm ehlinin kabul edeceği görüşü dile getirmiş oluyordular.

Meseleyle ilgili bir diğer görüş olarak “vâkife” görüşü de Kur’ân’ın yaratılması hakkında yorum yapmaktan çekinmek şeklinde ileri sürülen bir başka yaklaşım biçimiydi. Bu görüşü ilk defa ortaya atan âlim Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) idi. O ve arkadaşları Halku’l-Kur’ân konusunda “Kur’ân ne mahlûktur ne de değildir” şeklinde tercüme edebileceğimiz tarafsız bir görüşü benimsemişlerdir. Ehl-i hadis içinde vâkife görüşünden dolayı bir bölünme ve iç çatışma da yaşanmıştır. Nitekim Ehl-i hadis’ten bazı âlimler vâkife görüşünü kabul etmiştir. Onlar bu hususta sahabenin yolundan gittiklerini iddia etmişlerdir. Zira sahabe de bu konuda açık bir görüş beyan etmemiştir. Öte yandan başta Ahmed b. Hanbel ve onun görüşlerini kabul eden çoğunluk, vâkife görüşünde olanları da kâfir saymış ve bu görüşte olanların rivâyet ettiği hadisleri makbul saymamıştır (Bağdâdî, t.y., s. 11/282; Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1982, s. 11/289). Böylece Halku’l-Kur’ân meselesinin, Ehl-i hadîs ile Mu’tezile başta olmak üzere bu mezheplere yakın fikri çevreler arasında asırlar süren bir ayrılık konusu ve hatta muhaddisler arasında dahi tekfire varan ithamlara sebep olduğu söylenebilir.

Halku’l-Kur’ân polemisinin dinî olduğu kadar politik bir mahiyetinin olduğu (Taş, 2017, s. 102) da açıktır. Nitekim Halku’l-Kur’ân fikrinin ilk mümessilleri olup yukarıda bahsi geçen Ca’d b. Dirhem ve Cehm b. Safvân, Emevî muhalifiydiler ve her ikisi de Emevî iktidarları tarafından katledilmiştir (Kubat, 2014, s. 211). Bu dönemde “Kur’ân mahlûktur” söylemi Emevî muhaliflerinin sembolü olmuştu. Abbasîler dönemindeyse bu kez tersine “Kur’ân mahlûk değildir” söylemi Abbasi muhaliflerinin şiarı olmuştur (Özafşar, 2017, s. 56).

Bir görüşe göre Mihne, hilafet ile avam halk üzerinde belli bir nüfuzu olan Ehl-i hadîs ile fakihler arasında bir mücadele idi. Halife Me’mun’un tavrını merkeze alan bir diğer görüşe göre ise Mihne, İslâm medeniyetinin gelişimine karşı kadim din ve medeniyetlerin yeni bir suretle sızmalarını engellemeye çalışan siyasî iradenin teo-politik bir tavrıydı (Özafşar, 2017, s. 40).

Halku’l-Kur’ân probleminin kaynağının Hristiyan ilahiyatı olduğu da iddia edilmiştir. Nitekim Beytü’l-hikme’de tercüme heyetinde olan ünlü Hristiyan âlimi Yuhanna ed-Dimeşkî (ö. 202/817), ilâhî kelâmın yaratılmış olmadığını ve onun kelimesi olan Hz. İsa’nın da yaratılmış olmadığını söylemiştir (Yavuz, 1989, s. 15/371). Bu Hristiyanî iddiayı Mu’tezile kabul etmemiş, bu iddiayı reddederken kutsal kelâmın yaratılmış olduğu argümanına dayanmışlardır. Onlar, “Kur’ân kadîmdir” diyenleri, Allah’ın dışında ikinci bir kadîm kabul ettikleri gerekçesiyle reddetmişlerdir (Şehristânî, 2001, s. 83). Nitekim Halife Me’mun da Mihne için yazdığı emir mektubunda Kur’ân’ın mahlûk olmadığını iddia edenlerin bu görüşleriyle “Hz. İsa mahlûk değildir” diyen Hristiyanları doğrulamış olduğunu söylemiştir (Taberî, 1967, s. 8/631-645).

Halku'l-Kur'ân tartışmalarının çıkış sebeplerinden biri olarak Arap-Mevâlî çekişmesini de dikkate almak gerekir. Tartışmaların çıkışını, bilhassa Emevîler döneminde mevâlînin, hâkim güç olan Araplar karşısında mücadele edebilecekleri sosyal ve kültürel ortamın bir talebi olarak görmek de mümkündür. Ekseriyetle Mevâlîden olan Mu'tezile âlimlerinin öncülüğünde rasyonel tefekkür hareketi zamanla gelişme göstermiştir. Bu süreçte rasyonel tefekküre öncülük eden Mevâlî/Fars tarafı değişim ve yönetime katılım istiyordu. Araplar ise eski konumun devamını isteyerek muhafazakâr bir tavır almışlardır. Bu sebeple rasyonel akıl ile muhafazakâr bakışın çatıştığı Halku'l-Kur'ân meselesi iki tarafın hesaplaştığı bir çatışma alanına dönüşmüştür. Halife Me'mun, mevalinin hak taleplerinin ve yükselen gücünün farkındaydı. Nitekim onun mektuplarında bu farkındalığın izlerini görmek mümkündür (Taberî, 1967, s. 8/631-645).

Konuyla ilgili olarak dikkate alınması gereken bir diğer husus, Me'mun'un Bağdat halifesi olmadan önce kardeşi Emin'le aralarında geçen taht mücadelesidir. Bu mücadelede Araplar bir Arap olan Fazl b. Rebi vezaretinde Emin'i; mevâlî ise, kendilerinden bir mevâlî olan Fazl b. Sehl danışmanlığındaki Me'mun'un tarafını tutmuşlardır. Baba Harun Reşid'in paylaşımına göre Bağdat ve civarı Emin'in kontrolünde, Horasan tarafı ise Me'mun'un idaresindeydi. Horasan Emiri olan Me'mun, kardeşi Emin ile olan taht mücadelesinde Emin'i bertaraf etme yolunda mevâlî unsuruna dayanmıştı. Bu da toplumda Arap-Mevâlî çekişmesinin yükselmesine neden olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1997, s. 6/287). Çünkü merkez Bağdat'ta Araplar ve Hadisçiler Emin'in safında yer alıyordu. Kamuoyunu yönlendirme gücüne sahip Ehl-i hadis'in Bağdat halifesi Emin'in safında yer alarak Horasan'da olan Me'mun'a muhalefet etmesi, Me'mun'u adeta mevâlîye mahkûm etmiştir. Bu savaşı Me'mun yani mevâlî tarafı kazanmıştır. Me'mun Emin'i bertaraf ettikten sonra Bağdat'a girmemiş, şehre gelişini yıllarca geciktirmiştir. Bağdat halifesiz sosyal çalkantılar içinde kalmıştı (Bkz. Taberî, 1967, ss. 445-478).

Me'mun, Arap yoğunluklu bürokrasiden ve kamuoyundan alamadığı desteği mevâlî ve Şii kitleden elde etme yoluna gitmiştir. Me'mun'un, güç dengeleri içerisinde mevâlînin dinamik yapısından faydalanmak için mevâlî unsurun yoğun olduğu Mu'tezile'yle beraber siyasi ve teolojik bazı meseleleri çözüm çabasına girdiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Mihne'yi, teo-politik bir tartışmanın idare aleyhine bir malzeme olmasını engelleme ve tartışmanın yarattığı halkın bölünmesi ihtimalini bertaraf etme girişimi olarak yorumlamak mümkündür (Kaya, 2015, s. 12). Me'mun döneminden önce ötelenenler, Me'mun döneminde dinî-politik değişimin sonucu olarak iktidara yakın durmuşlardır. Me'mun, muhalifleri cezalandırmak ve kendisine bir dayanak oluşturmak için Ehl-i re'y ve Mu'tezile ekollerini yanına almayı tercih etmiştir. Entelektüel bir yönetici olan ve ilmî birikimiyle öne çıkan halife Me'mun'un Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü daha doğru bulması, kendi idaresi ve hanedanı için daha avantajlı görünmektedir.

2. ABBASİ YÖNETİMİ VE MİHNE OLAYLARI

Mihne kelimesi m-h-n (محن) kökündendir ve denemek, imtihan etmek anlamına gelir. Mihn'enin hapis ve kırbaçla tazir cezası vermek, temizlemek, bir şey üzerine inceden inceye düşünmek, niyetini ortaya koymak gibi anlamları da vardır (İbn Manzûr, t.y., s. 13/401). İslâm tarihinde *Mihne Olayı* dendiğinde Halku'l-Kur'ân konusunda hadis taraftarlarına yapılan sorgulama, kovuşturma ve baskıların yaşandığı dönem kastedilir. Mihne'yi ilk defa halife Me'mun başlatmıştır.

Me'mun Kur'ân'la ilgili dogmayı reddedip inanmayanların muhakeme edilmesi ve iknâ edilmeye zorlanması için engizisyon mahkemesine benzer bir Mihne komisyonu kurdu. Kur'ân'ın mahlûk olmasını kabul etmeyen bürokratların görevden alınacağı fermanını çıkardı. (Hitti, 1989, s. 660) 15-16 yıl kadar devam eden (h. 218-234) Mihne'yi halife el-Mütevekkil (ö. 247/861) sonlandırmıştır (Ahmed Emin, 2004, s. 2/109). Bahse konu olan bu dönemde ulema soruşturma ve kovuşturmayaya tabi tutulmuş, bu hususta menfi görüşte olan Ehl-i Kur'an yaratılmış olduğunu kabule zorlanmıştır. Aleyhte konuşanlar hapse atılmıştır.

Halife Me'mun, ilme ve alime önem veren bir devlet adamıydı. Dinî ve felsefi konularda çeşitli münazaralar tertip eder ve farklı görüşte olan âlimlerin görüşlerine değer verirdi. Onun meclisinde yapılan tartışmalarda genellikle cedel ilmîni bilen Mu'tezile âlimleri üstün geliyordu (Hayyun, 2000, s. 118). Me'mun bu ilim meclislerinden etkilenmiş, Halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezilî görüşü doğru bulmuştur. O, tıpkı Mu'tezilî âlimler gibi, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylemenin Tevhid'e hâlel getireceği görüşünü benimsemişti. Ona göre Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylemek açıkça küfür ve şirkti. Bu nedenle Me'mun, Mu'tezile'ye mensup vezir ve diğer etkin âlim şahsiyetlerin etkisiyle takibata karar vermiştir (Patton, 1897, s. 52). Mu'tezile'den Süname b. el-Eşres (ö. 213/828), Me'mun'un müsteşarlarından idi. (Hayyun, 2000, s. 119) Ancak o, Mihne olayları başlamadan 5 yıl önce vefat etmişti. Öte yandan Mu'tezile'den Ahmed b. Ebî Duad mihne döneminin kadılarındandı. Bununla birlikte Mihne olayının bütün olumsuzluklarının Mu'tezile'ye fatura edilmesi doğru değildir.

Halife el-Mu'tasım ve Halife el-Vasık döneminde Mu'tezile şeyhleri idareden bilerek uzak durmuşlardır. Hatta Vasık döneminde Bağdat Mu'tezilesine mensup âlimler, idarenin meclislerine katılmayı haram saymışlardır (Hayyun, 2000, s. 120). Yine de özellikle Me'mun dönemi için hür düşünce iddiasıyla ortaya çıkan Mu'tezile fırkasının, "Haşeviyye" olarak nitelediği hadis taraftarlarını baskı altına almak için Mihneyi desteklemeleri kaderin cilvesi (Hitti, 1989, s. 660) olarak tuhaf bir çelişkidir.

Mihne olaylarında sadece Mu'tezile değil, kâdılık yapan Ehl-i re'y mensupları ile Hanefiler de rol üstlenmiştir. Rivâyete göre Ebu Hanife'nin torunu Ehl-i re'y'den İsmail b. Hammad (ö. 212/827) ve Bısr b. Gıyâs el-Merisî bu sorgulamalarda görev almışlardır (Tuğlu, 2005, s. 154). İmam Şafii'nin talebelerinden *Kitabu'l-Hayde*'nin yazarı olan Abdülazîz b. Yahyâ Kinânî (240/854) tahminen 208/824 yıllarında canı pahasına Bağdat'a gelerek Halku'l-Kur'ân cidaline dâhil olmuş ve halifenin de hazır bulunduğu bir mecliste Bısr b. Gıyâs el-Merisî ile meşhur cidalini gerçekleştirmiştir (Bkz. Kinânî, 2002, s. 6).

Kendine göre bazı siyasi maslahatları göz önüne alarak Halife Me'mun İslâm kültür tarihinde önemli bir kırılmaya sebebiyet verecek Mihneyi başlatmaya karar vermiş, bunun için de önce uygun zaman ve ortamı gözetlemiştir. Ancak o dönemde Ehl-i hadis'in büyüklerinden halkın büyük teveccüh gösterdiği Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)'dan çekinmiş ve Mihneyi başlatmak için onun ölümünü beklemiştir (Bağdâdî, t.y., s. 14: 342; Makrîzî, 2006, s. 1/485).

Me'mun, Mihne sürecini başlatmış lakin tamamlamaya ömrü yetmeden kısa süre sonra vefat etmişti. Mihne başlayınca muhaddisler Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabule zorlanmıştır. Bu süreçte halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeyenler, Ehl-i hadis ve bazı fakihler sorguya çekilmiştir. Bu dönemde devletin uyguladığı bir müeyyide Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyenlerin şahitliklerinin kabul edilmemesiydi. Keza Ehl-i hadis'e resmi bir görevin verilmemesi de onlar aleyhine verilen bir diğer cezaydı (Taberî, 1967, s. 8: 632). Me'mun'un emriyle Ehl-i hadis'in önde gelen âlimleri sorguya çekilmiş, muhakeme edilmiş ve devlet gücüyle ikna edilmeye zorlanmıştır. Bu işler için Bağdat'ta özel bir Mihne komisyonu kurulmuştur. Bağdat'ta ikrar vermeyenler bizzat halife Me'mun'un huzuruna, Tarsus'a yollanmıştır (Koçyiğit, 1989, s. 197; Taberî, 1967, ss. 632-

634). Hadis otoritelerinden Yahyâ b. Maîn, meşhur tabakat yazarı İbn Sa'd, Mihne olaylarında bizzat halife tarafından sorguya çekilenlerdendir. Zorlama karşısında insanlar Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu hususta Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nuh el-Cündisâbûrî (ö. 218/834)'yi istisna etmek gerekir. Çünkü bütün ısrar ve tazyike rağmen bu ikisi Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine dönemin veziri bu iki âlim hakkında hüküm vermesi için bizzat halifenin huzuruna, Tarsus'a göndermiştir. Konuya dair kaynaklar Ahmed b. Hanbel'e yönelik eziyetleri ve onun halifeye karşı kahramanca mukavemetini uzunca kaydetmişlerdir (Özgüdenli, 2009, s. 27). Bu süreç sonunda Ahmed b. Hanbel, Bağdat'a adeta bir kahraman olarak dönmüştür (Taberî, 1967, s. 8/640-645; Koçyiğit, 1989, s. 197). Sonraki halifeler Mihne politikasını devam ettirdikleri için Ahmed b. Hanbel, Me'mun'un ölümünden sonrada eziyetlere maruz kalmıştır. O, zindana atılmış, daha sonra serbest bırakılmıştır (Koçyiğit, 1989, ss. 206-210; Özgüdenli, 2009, s. 27). Bu dönemde Ehl-i hadis, camilerde ders vermekten men edilmiştir.

Mısır'da Ehl-i re'y'den Hanefî kâdısı Muhammed b. Ebû'l-Leys'in (ö. 241/855), Ehl-i hadis'e karşı sert bir politika izlediği nakledilir. Bu dönemde Halku'l-Kur'an'ı reddedenler hapse atılmış, söz gelimi Ehl-i hadis'ten Nuaym b. Hammâd tutuklanmış, dönemin hilafet merkezi Semerra'ya gönderilmiş ve orada hapisteyken ölmüştür. Keza Mısır'da İmam Şâfiî'nin öğrencilerinden Yûsuf b. Yahyâ el-Mısırî el-Büveytî de (ö. 231/846) Mihne'ye maruz kalanlardandır. Keza dönemin âlimlerinden İbn Abdilhakem b. A'yen el-Mâlikî (ö. 268/882) de sorgulanmış, ikamet yerinden sürülmüş ve ezaya maruz bırakılmıştır (Bağdâdî, t.y., s. 14/299).

Mihne'yle ilgili en zirve olay kuşkusuz Vâsık'ın emriyle Ahmed b. Nasr'ın öldürülmesi hâdisesidir. (Taberî, 1967, s. 9/139) Ayrıca Vâsık döneminde mihneler devam etmiş ve bazı hadisçiler zindana atılmıştır. Bu dönemde muhaliflere karşı yürütülen takibat öyle bir noktaya taşınmıştır ki, 231/845'te Bizans'la yapılan esir değişiminde Ehl-i hadis'ten olan Müslüman esirler için esir takası yapılmaması ve Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu söyleyen esirlerin Bizanslılara terkedilmesi (Akoğlu, 2006, s. 181; Taberî, 1967, s. 9/142) zikre değer bir husustur.

3. MİHNE SONRASI VE ETKİLERİ

İslâm düşünce tarihini uzun dönem meşgul eden Halku'l-Kur'an tartışmalarının ve devamında gelen Mihne olaylarının gerek sosyal gerekse dini düşünce üzerinde önemli etkileri olmuş ve bu hadise ciddi kırılmalara sebep olmuştur. Mihneden sonra Halku'l-Kur'an; ilmî, itikâdî bir tartışma meselesi olmaktan çıkmış, onu kabul edenler ile kabul etmeyenleri ayıran bir mikyas halini almıştır. Mihne sonrasında rövanşist bir tavırla bu kez "Kur'an mahlûktur" diyenler sorgulanmış, bu görüş sahipleri ile her tür beşerî münasebet kesilmiş ve onlardan tövbe etmeyenlerin öldürülmesine hükmedilmiştir (Özafşar, 2017, s. 79). Halife Kadir Billah (ö. 422/1031) döneminde Mu'tezile kelâmının okunması yasaklanmıştır (İbnü'l-Cevzi, 1992, s. 9/155). Mu'tezilî ve Hanefîlerin ilmi tartışmalara katılmaları yasaklanmış, Rafizî, İsmailî, Karâmitî, Cehmîlerle beraber Mu'tezilîlere de hapis ve sürgün verilmiş, minberlerde lanetlenmişlerdir (İbnü'l-Cevzi, 1992, s. 7/287). Dırâr b. Amr'ın felçli bir haldeyken yatağında dövülmesi, İbni Ebî Duâd'ın azledilip hapse atılması, mallarına el konulup tehcir edilmesi (Taberî, 1967, s. 9/189) vb. olaylar örnek olarak verilebilir.

Mihne rasyonalite ile dinî naslar arasındaki mevcut bağı zayıflatmış hatta uzun vadede bir kopukluk meydana getirmiştir. Bu bağın zayıflamasıyla rivâyetlerde seçicilik azalmış, üst seviye

din çalışmaları eldeki nasları rasyonalize etmeye indirgenmiştir. Bu durum aklî irrasyonelin önünü açmış, bazı rivâyetleri telif etmek adına tuhaf ve uzak yorumlara düşülmüştür. Devam eden süreçte dini çalışmalar şerh çalışmaları üzerine yoğunlaşmış ve bu İslâm düşüncesinin duraklamasına neden olmuştur. Bu sürecin teşekkülünde Mihne'nin etkisi önemli boyuttadır. Nitekim bir yoruma göre Mihne, İslâm kültür tarihinin en önemli olayıdır (Özafşar, 2017, s. 39).

Mu'tezile mensuplarının Halife Me'mun'un desteğiyle Ehl-i sünnet'e karşı icra ettikleri baskı ve şiddet öyle geniş çapta bir aksülamel meydana getirmiştir ki hem Mu'tezile'nin tarihten silinmesine hem de Mu'tezile kitaplarının kaybolmasına sebep olmuştur (Hansu, 2004, s. 18). Kelâmcılar ve feylesoflar daha önce sarayda şehzadelere ders verirken görevlerinden azledilmiş, kütüphanelerine el konulmuştu (Watt, 2001, s. 260). Önceleri Kindî (ö. 259/873) gibi filozoflar veliahtlara hocalık yaparken, yeni dönemde Ahmed b. Hanbel'den şehzadeleri terbiye etmesi beklenmeye başlanmıştır.

Halife Mütevekkil Mu'tezile'ye yakın siyaseti terk etmiş, bu defa Ehl-i hadis mektebini Abbasî devletinin makbulü haline getirmiştir. Mihne sonrasında en prestijli ekol doğal olarak Ehl-i hadis olmuştur. Bu dönemde bazı muhaddislere maaş verilerek adeta devlet memuru statüsü kazanmışlardır. Camilerde hadis dersleri resmîyet kazanmıştır. Mihnedeki sonraki süreçte resmî atamalarda da Ehl-i hadis etki alanını genişletmiştir. Mütevekkil, yürüttüğü bu siyasetle Ehl-i hadis'in desteğini ve gönüllerini kazanmayı hedeflemiştir.

Bazı yazarların "Sünnî ihtilal" adını verdikleri Mihne dönemini sonlandırma hadisesi yukarıda açıklandığı gibi Mütevekkil zamanında gerçekleştiği için bazı hadisçiler, onu Ebû Bekir, Ömer b. Abdülaziz'den sonra üçüncü büyük halife kabul etmişlerdir (Bağdâdî, t.y., s. 7: 170; Ş. M. b. A. b. O. ez-Zehbî, 1993, s. 18/196). Hatta Mütevekkil'in sefahatten imtina etmemesi ve savurganlıkları dahi (Hodgson, 1993, s. 465) Ehli hadis'in ona olan sevgisini azaltmamıştır. Mütevekkil'in Mihneyi sona erdirmesinde Ahmed b. Hanbel'in ve Ehl-i hadis'in kamuoyuna etkisini ve kanaat önderliklerini göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Ahmed b. Hanbel 'sünnetin imamı' idi (İbn İmrânî, 2001s, s. 12). Mütevekkil atamalarını ona danışarak yapmıştır. Bu süreçte üstlendiği rol nedeniyle Ahmed b. Hanbel'e "Ümmetin Kurtarıcısı" payesi de verilmiştir (Ahmed Emin, 2004, s. 2/77). Keza Mihnedeki metanetli duruşu, "ulemanın idareciler karşısında alacağı örnek tavır" olarak gösterilmiştir. Ahmed b. Hanbel, kazandığı müstesna konumu kullanarak dağınık bir görünüm arz eden Ehl-i hadis'i bir araya getirmeyi başarmıştır. Bunun sonuçlarından biri olarak ona yakın olmayanlar dışlanmış, hatta birinin Ehl-i sünnet ya da Cemaat'ten olup olmadığı Ahmed b. Hanbel'i sevmesine göre ölçülmeye başlanmıştır. Mihne sonrası Mu'tezili fikirler terkedilmiş yerine Hanbelî fikirler ikame edilmiştir. Öte yandan Halku'l-Kur'ân, Ehl-i sünnet ve bazı Ehl-i hadis mensuplarının Kelâm disiplini ile tanışmasına vesile olmuştur (Watt, 2001, s. 345).

Mihneye kadar Ehl-i hadis içinde Kur'ân'ın yaratılmadığı hususunda bir ittifak oluşmamıştır. Nitekim ikinci yüzyılda önde gelen Kûfeli hadisçiler, Kur'ân'ın yaratılmasıyla ilgili polemikleri hoş görmemiş ve Halku'l-Kur'ân konusunda iki görüşü de benimsememiş, aksine tarafsız kalmayı yeğlemişlerdir (Ümit, 2010, s. 110). Öte yandan devlet kademelerinde çalışmalarına rağmen bazı Hanefiler de Mihne sorgulamalarına tabi tutulmuştur. Mesela Ehl-i re'y'in büyüklerinden Bağdat kadısı, Ebû Yusuf'un talebesi Bişr b. Velid el-Kindî (ö. 238/852), Ebû Hasan ez-Ziyâdî (ö. 242/856), Seccâde (ö. 241/855) ve Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845) Kur'ân'ın yaratılmasını kabule yanaşmadıkları için Mihneye tabi tutulmuşlardır (Bağdâdî, t.y., s. 7/565).

Me'mûn dönemindeki Mihnenin benzeri sonraki asırlarda Hanbelîler tarafından bu kez farklı mezheplere uygulanmıştır. Özellikle bir dönem Bağdat'ta birçok sosyal çalkantılara sebep olan Hanbelîler, geniş halk kitleleri üzerindeki nüfuzlarını da kullanarak muhaliflerine çeşitli mağduriyetler yaşatmışlardır. İslâm tarihinde yaşanan bu mağduriyetleri *Karşı Mihne* olarak ifade etmek mümkündür. Bu Karşı Mihne muhalifler gözden düşürülmüştür.

Mihne'den sonra Kur'ân ve Sünnet dışında eğitim yasaklanmıştır. Kelâm ilmiyle iştigal edenlerin ömür boyu hapisle cezalandırılacağı ilan edilmiştir. Kelâm'a muhalefet, bilhassa Hanbelîler tarafından asırlarca devam ettirilmiştir (Kaya, 2015, s. 16). Keza Mihnedden sonra Hanbelîler, Halku'l-Kur'ân meselesini hem konuya dair kitaplar yazarak hem de sözlü olarak sürekli gündeme getirerek canlı tutmuşlardır.

Mihnedden sonraki değişimlerden biri de Ehl-i hadis'ten olmayan âlimlerin karalanmasıdır. Mesela Ahmed b. Hanbel, Sâffât 37/180 âyetinin mahlûk olduğunu söylediği gerekçesiyle Ebû Hanîfe'den (dinden çıkma ithamı sebebiyle) tövbe istendiğini söylemiştir (E. A. A. b. M. eş-Şeybânî İbn Hanbel, 2001, s. 2/546). Öte yandan hem Ebû Hanîfe, onun hocası Hammad ve öğrencisi Ebû Yusuf gibi bazı önemli şahsiyetlerden Kur'ân'ın mahlûk olmadığı, bunu iddia edenlerin kâfir olduğu şeklinde görüş beyan ettiklerine dair rivâyetler vardır (Ümit, 2010, s. 110).

Keza İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/922) de Şîi ve kâfir olmakla itham edilmiş ve Bağdat'ta kalabalık gruplarca lince maruz kalmıştır. Lincin sebebi Selef çevresinin özellikle Hanbelîlerin makam-ı mahmud ayetini (el-İsra 78/87) Hz. Peygamber'in kıyamet gününde Arş-ı A'lâ'da Yüce Allah'ın sağ yanında oturması olarak yorumlamaları, Taberî'nin ise bunu reddetmesidir. Bu olay üzerine Bağdat'ta büyük bir karmaşa yaşanmıştır. Olaylara kalbi dayanamayıp ölen Taberî, cenazenin başına bir şey gelmemesi için sadece 4 kişi tarafından evinin içine gömülmüştür (Bağdâdî, t.y., s. 2/551).

Ayrıca Mu'tezile kelimesinin toplum nezdinde negatif bir manaya dönüşmesi Mihnedden sonradır (Mehmet Çetinkaya, 2021, s. 1133). Böylelikle Mu'tezile Sünnî kesimden ayrılan bid'atçılar imajını kazanmıştır (Çetinkaya, 2021, s. 71). Bu süreçte Mu'tezile kavramı Cehmiyye ile de özdeşleştirilmiştir. Mu'tezileye mensup olanlar hapsedilmiş veya sürgüne maruz kalmışlardır. Keza kitapları kütüphaneleriyle birlikte yakılıp imha edilmiştir (Hansu, 2004, s. 18). Bu olaylar sonucu Mu'tezile, zamanla Bağdat'tan ve tarihten silinmiştir.

Ehl-i re'y'in öncüleri olan Hanefîlerin de Mihne'den sonraki Mihne'den etkilenmesinin sebebi, Mihne döneminde adli işlerde Hanefîlerin ağırlığının olmasıdır. Harun Reşid döneminde İmam Ebû Yusuf baş kadılığa getirilmiş, o da kadılıklara genelde Hanefîleri atamıştır. Hanefîlerin Mihne olaylarından menfi anlamda etkilenmesinin bir diğer sebebi, Mu'tezile'nin genelde Hanefî ekolüne mensup olmasıdır (Ümit, 2010, s. 104). Hanefîlerin itibardan düşmesinde fıkhîta Hanefî olan Ahmed b. Ebî Duad ile Bişr el-Merisî'nin gösterilmesi de Hanefî imamları hakkındaki menfi rivâyetlerin, Mihne sebebiyle va'z edildiğine işaret eder. Zira mezkûr şahıslar Kur'ân'ın yaratılmış olması fikrinin Abbasî siyaseti olmasında en nüfuzlu kimseler olmuşlardır (Ümit, 2010, s. 124). Dönemlerinin en şöhretli ve en saygın olan Hanefî fakihleri Mihne'den sonra itibardan düşürülmüş, kadılıklardan ve idari görevlerden el çektirilmiştir.

Irak'ı terk etmek zorunda kalan Ehl-i re'y'in temsilcileri olan Hanefîler, Horasan ve Maverâünnehir taraflarına göç etmişlerdir. Bu sebeple Mihne'den sonraki dönemde Ehl-i re'y'i temsil eden Hanefîler doğu taraflarında yetişmeye devam etmiştir (Ümit, 2010, s. 125). Nitekim Mihne'ye kadar merkez olan Irak'ın en büyük mezhebi Hanefîlik iken, sonraki yüzyıllarda

Hanefilerin sayı ve oranı hızlı bir şekilde düşmüştür. 406 fakihin 400 yıllık dönemin tamamındaki mezhep bağlılığına göre dağılımını inceleyen bir araştırmaya göre Irak'ta Hanefiler önemli bir oranda ve etkinlikteyken Hanefi etkinliği gittikçe azalırken Hanbeli etkinliği artmıştır. Öyle ki h. 250-400 yıllık dilimde Hanefiler 4 mezhebin en zayıfı olmuştur (Bkz. Monique Bemards & John Nawas, 2003, ss. 176-177).

Mihne atama ve kadro siyasetini de etkilemiştir. Mihne döneminde önce Adliye Teşkilatında görevli olanlar Halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmiştir. Mihne'den sonra bu kadrolar tasfiye edilmiştir. Azledilenlerin yerine Ehl-i hadîs'ten atamalar yapılmıştır (İbn Kesîr, 1999, s. 10: 311). Halku'l-Kur'ân görüşünü reddeden fakihler kadılık görevine gelebilmiştir. Mesela Muhammed b. Şuca es-Selcî' (ö. 266/879), Hanefi imamlarından Hasan b. Ziyad'ın öğrencilerindendi. Halife Mütevekkil onu kadılığa tayin etmek istemiş fakat halifeye onun Bişr el-Merîsî'nin ashabından olduğu söylenince vazifeden men edilmiştir. (E. A. Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1995, s. 3/577) Keza Halife Mu'tez döneminde Hanefilerden Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî el-Hassâf, 252/875 yılında tayin edilecekken şikâyetler sebebiyle görevi iptal edilmiştir. Üstelik teklifi yapan Muhammed b. İmran ed-Dabbî, halifenin hocası olmasına rağmen görevinden azledilmiştir (Taberî, 1967, s. 9/371).

Mihne hadiste senet sisteminin doğrulama kaynağı olan cerh-ta'dîl ilmini de etkilemiştir (Taş, 2017, s. 95). Kur'ân'ın yaratılmış olmasına kail olan, görüşünü açıklamayıp tevakkuf eden, konuyla ilgili görüşlerini açıklayan bir kısım ulema hadisçiler, kadılar ve sîka râviler cerh edilmiş, rivâyetleri terk edilmiştir. Nitekim Ehl-i hadis Halku'l-Kur'ânı kabul edenleri cerh etmiş, bu kişilerin rivâyetlerini almamaya gayret etmiştir. Hatta Kur'ân'ın yaratılması inancını açıkça reddetmeyenler ile vakf veya lafz görüşlerine meyleden muhaddisler de cerh edilmiştir (Kaya, 2015, s. 14). Kelâmî konularla ilgilenenler, Ehl-i re'y, Mürcie, Mu'tezile, Şîa'ya mensup olanlar, özellikle de Kur'ân'a mahlûk diyenler sîka kabul edilmemiş, zaman zaman da ağır şekilde eleştirilmişlerdir. Bu hususta rical kitaplarında kâfi derecede örnekler bulunmaktadır (Konuyla ilgili örnekler için Bkz. Çetinkaya & Kubat, 2020, ss. 512-515). Keza Hanefî mezhebi imamları da onca şöhret ve itibarlarına rağmen cerh edilmiştir. Onlar cerh ve ta'dîl kitaplarında sîka sayılmamıştır (Kaya, 2015, s. 14). Mesela Hanefi imamlarından İmam Hasan b. Ziyad el-Lü'lü'i (ö. 204/819) ile öğrencisi Muhammed b. Şuca' Selci bazı Ehl-i hadis âlimleri tarafından tahkir derecesinde eleştirilmiştir. Yahya b. Main'in (ö. 233/847), Hasan b. Ziyad'ı hadiste zayıf saydığı nakledilir. Kendisi hakkında "Lü'lilî'den sakın" notu düşülmüştür (Ukaylî, 2008, s. 227). Yezid b. Harun'a "Hasan b. Ziyad hakkında ne dersin?" diye sormuş, o da: "أَوْ مُسْلِمٌ هُوَ؟: O Müslüman mı ki?" karşılığını vermiştir. Kufe'de hadis hafızlarından Kadı Şerîk en-Nehâî'nin (ö. 177/794) yanına perişan kılıklı bir adam gelip yardım istemiş, Kâdı ona acıyarak "Seni tanıyan var mı? diye sormuş, o da Hasan b. Ziyad ve Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad'ın ismini vermiştir. Bunun üzerine Kâdı Şerik, "Sen şerri tanıyorsun", karşılığını vermiştir. Rivâyete göre İmam-ı Şafîi'nin hocası Veki', o sene var olan kıtlığın sebebini Hammad b. Ebî Hanîfe ve Hasan b. Ziyad'ın kâdı olmalarına bağlamıştır (Ukaylî, 2008, s. 227). Bütün bu yanlı ifadeler, Hasan b. Ziyad'ın Halku'l-Kur'ân fikrini makbul görmesi sebebiyledir.

Cerh ve ta'dîl kitaplarında aktarılan bilgilere göre, Buhârî'nin "kimsenin yanında onun yanında kendimi küçük gördüğüm gibi küçük görmedim" (Selamî, 1987, s. 1/485) dediği Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) gibi hadis hafızı ve otoritesi bir âlim de Mihne'nin yarattığı infialden dolayı cerh edilmiştir. Bunun temel nedeni, Ahmed b. Hanbel'in onun hakkındaki olumsuz düşüncesidir.

Nitekim Mihne olayında Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni'ye karşı olumsuz tavır takınmış, rivâyette onun ismini hazfetmiş ve onun bütün hadislerini terk etmiştir (E. A. Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1995, s. 3/138). Ahmed b. Hanbel'in otoritesini kabul eden diğer bazı muhaddisler de onun yolunu sürdürmüştür. Mesela İbrâhim el-Harbî (ö. 285/898), Ali b. el-Medîni'den nakletmek üzere kaydettiği yığınla sahifeleri yakmış ve onun hadislerini terk etmiştir. (Bağdâdî, t.y., s. 13/437) Ukaylî (ö. 322/934) bu hadis otoritesini zayıf râviler listesine almıştır. Zehebî, Ukaylî'nin bu tavrından dolayı onu şiddetle tenkit etmiştir (E. A. Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1995, s. 3/140). Ali b. el-Medîni'ye karşı takınılan bu olumsuz tutum, Mihne sonrasında Ahmed b. Hanbel'in nasıl bir nüfuza sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Öyle ki kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'in ona karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle Ali b. el-Medîni'nin halk indinde mürted gibi muamele gördüğü rivayet edilmiştir (Selamî, 1987, s. 1/488).

Halku'l-Kur'an konusunda mağdur edilen bir diğer muhaddis de İmam Buhârî'dir. Ehl-i hadis'in ileri gelenlerinden olan Zühlî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 258/872) İran ve Maverâünnahir bölgesinde büyük bir nüfuzu vardı (Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1982, s. 12/274). Nitekim bu gücünü kullanarak İmam Buhârî'ye baskı yapmış, bu baskıya dayanamayan Buhârî Nişabur'u terk etmiştir. Ayı şekilde Rey şehri muhaddislerinin engeliyle karşılaşan Buhârî ne Rey'de ne Merv'de ne de memleketi Buhara'da barınabilmiştir (Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1982, s. 12/462). Nitekim Buhârî, kendine yerleşeceği bir yer ararken Semerkant yolunda yalnız ölmüştür. Yukarıda anlattığımız dışlanmaya Yahyâ b. Maîn ve Kerâbîsî de maruz kalmıştır. Durumu diğerlerinden farklı olan Kerâbîsî, Halku'l-Kur'an'a dair lafz görüşünü dillendirince Ahmed b. Hanbel tarafından bid'atçılıkla suçlanmış, tecrit ve sürgün edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Kelâm İlmi ile iştigal ettiği için Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ile görüşmeyi yasaklamış ve ona toplumsal tecrit uygulatmıştır. Bu tecrit nedeniyle Muhâsibî, Bağdat'ta barınamayıp şehri terk etmek zorunda kalmıştır. O, ancak İbn Hanbel'in ölümünden sonra Bağdat'a dönebilmiştir (E. A. Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1995, s. 2/165). Muhâsibî'nin cenaze namazını sadece 4 kişinin kıldığı rivayet edilir (E. A. Ş. M. b. A. b. O. Zehebî, 1995, s. 430).

Halku'l-Kur'an tartışmaları ve sonrasına gelişen olaylar ve mihne olayıyla Kur'an'ın yaratılmış olması görüşü özellikle Ahmed b. Hanbel ve sonrasında Hanbelilerin etkisiyle adeta bir tabuya dönüşmüştür. Yukarıda Ehl-i hadis düşüncesinden olmasına rağmen veya Kur'an'ın mahlûk olmasını reddetmesine rağmen mağdur edilen bazı önemli şahsiyetleri dile getirdik. Hâlbuki sonraki asırlarda halku'l-Kur'an konusunda makul olmayan şeylerin ısrarından dönülmüş, Ehl-i sünnet kelamının gelişmesiyle Selefiyye'nin perspektifi Eş'ariler özellikle de Mâtûrîdiler tarafından bir dereceye kadar kırılmıştır. Selefi vesayet kırıldıktan sonra Ehl-i sünnet kelamıyla birlikte rasyonel düşüncenin belli oranda gelişmesiyle Allah'ın kelâm sıfatının bir tezahürü olarak Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı meselesinde Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki görüş farkı oldukça asgariye inecektir. Hatta bir kelâm klasiği olan *Şerhu'l-akâid*'de kelâm âlimlerinin "Kur'an gayri mahlûktur denilemez" sonucuna vardığı ifade edilmektedir (Teftâzânî, 1999, s. 169). Böylece ele alacağımız ilk dönemdeki tartışmalarda Kur'an'ın mahlûk olmadığına dair şiddetli reaksiyonun Hanbelilerin inatçılıkları sonucu ortaya çıktığına dair yorumların yapılmasına sebep olmuştur. Çünkü Ehl-i hadis ve onların başını çeken Hanbeliler halku'l-Kur'an konusunda o kadar katıydılar ki, Kur'an'a ait harf ve seslerin de kadîm olduğunu dahi iddia ediyorlardı (Sabuni, 1995, s. 82; Teftâzânî, 1999, s. 169).

SONUÇ

Hicri II. asırda ortaya çıkan Halku'l-Kur'ân meselesi, önemli tartışma konularından biridir. Konu II. asrın ortalarında dar bir çevrede tartışılmaya başlanmış ancak daha sonra halk arasında hızla yayılmaya başlamış, hicri III. asrın başlarında ilmi çevrelerin en önemli tartışma konusuna dönüşmüştür. Meseleye akli yaklaşanlar, sonradan yaratılan her şey gibi Kur'ân'ın da yaratılmış olduğunu dile getirmiş, diğer taraftan nakli esas alan kahir ekseriyet ise Allah'ın sıfatlarının ezeli olduğunu söyleyerek kelâm sıfatının tezahürü olan Kur'ân'ın ezeli olduğunu kabul etmişlerdir.

Me'mun döneminde Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü reddeden ulema sorguya çekilmiş, Ehl-i hadis'ten başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere önde gelen bazı ulema müeyyidelere maruz kalmıştır. Bu baskılar İslâm tarihinde "Mihne Hâdisesi" olarak kayda geçmiştir. Bu süreçte Mu'tezile, devletin gücünü arkasına alarak görüşlerini muhaliflerine baskı yoluyla kabul ettirme çabasına girmiştir. Ehl-i hadis ise, Mu'tezile ve bu görüşe meyledenlere karşı şiddetle muhalefet etmiştir. Mihne'den sonra Mu'tezile'nin bahtı tersine dönmüş, mezhep için bu hâdise sonun başlangıcı olmuş ve bu olaydan sonra bir mezhep olarak varlığını sürdürememiştir. Bu yönüyle bakıldığında Mihne hâdisesi, İslâm kültür tarihi açısından gidişatı değiştiren en önemli tarihi olaylardan biri sayılabilir.

Mihne hadisesinde Arap-mevâli çatışmasının da etkileri olmuştur. Nitekim Me'mun döneminde Arap-mevâli arasında hâkimiyet mücadelesi vardı. Rasyonel tefekküre öncülük yapan Mevâli değişim ve yönetime katılım istiyordu. Gerçekte Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşü, bir yönüyle Arap üstünlüğüne karşı ezilen mevâlinin başkaldırı sloganıydı. Böylece rasyonel akıl ile muhafazakâr bakışın çatıştığı Halku'l-Kur'ân meselesi, iki tarafın çatışmaya girdiği ve hesaplaştığı bir alan haline gelmiştir. Nitekim Me'mun, kardeşi Emin ile olan taht mücadelesinde mevâli unsuruna dayanmıştı. Araplar ve hadisçiler de Emin'in tarafını seçmişti. Bu açıdan Mihne hâdisesi, güç dengeleri içerisinde Me'mun'un mevâlinin dinamik yapısından faydalanmak için mevâli unsurun yoğun olduğu Mu'tezile'yle beraber siyasi ve teo-politik bazı meseleleri çözüm çabası olarak da okunabilir.

Bir başka görüşe göre Mihne, toplumdaki muhtemel bölünme tehlikesini ortadan kaldırmak için Me'mun'un başlattığı bir teşebbüs olarak görülmüştür. Bu görüşe göre Abbasî siyaseti iktidar endişesiyle Mihneye başvurmuş olmaktadır. Son tahlilde Abbasî siyasetinin karşı karşıya kaldığı iktidar endişesiyle Mihneye başvurduğu, bir tür toplum mühendisliği projesini hayata geçirdiği ifade edilmiştir. Me'mun'un başlattığı Mihne projesi ters tepmiş, halkın desteğinin sağlanması için Halife Mütevekkil döneminde uygulamadan dönülmüştür. Abbasiler, iktidarlarını kabul eden kesime dayanmak veya bu kitlenin desteğini kazanmak yönünde bir siyaset geliştirmişlerdir. Meseleye geniş bir perspektiften bakıldığında hem Mihne uygulamalarının hem de Mihnenin kaldırılmasının bir Abbasi siyaseti olduğu görülür. Bu siyasete katkı sunan ulema, siyasete bulaşmanın bedelini ödemek zorunda kalmıştır. Ters tepen Abbasi devlet politikasının faturası doğal olarak bu projeyi statükonun gücünü arkasına alarak kendi görüşlerini doğrulatma imkanı bulan Mu'tezile'ye kesilmiştir.

Hadis edebiyatında Halku'l-Kur'ân'la ilgili olarak bab başlıkları açılmış, "Kur'ân mahlûktur" görüşü çeşitli rivâyetlerle reddedilmeye çalışılmıştır. Halku'l-Kur'ân'la ilgili hadis rivâyetlerinde,

meselenin itikâdî bir problem olarak tartışılmaya başlanmasından sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü konu ilk defa en erken hicri II. yüzyılda yani Hz. Peygamber'den 1-1,5 yüzyıl sonra tartışılmaya başlanmıştır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna dair Ehl-i hadis çevrelerinin telif ettiği eserlerin ve reddiye literatürünün oluşmasında en önemli amilin grup çatışması olduğu söylenebilir. Keza özellikle itikatla ilgili bazı rivâyetleri reddeden tarafın yazdığı kitaplara cevap verme veya onları reddetme isteği önemli bir saik olmuştur. Buna göre Halk'ul-Kur'ân meselesinde mezhep faktörünün oldukça önemli olduğu söylenebilir.

Mihne hâdisesi, merkezinde halku'l-Kur'ân tartışmasının olduğu, teolojik ve politik ciheti bulunan bir meseledir. Olayın politik yönü dikkate alınmadığında meseleyi bütün boyutlarıyla anlamak oldukça zorlaşmaktadır. Nitekim mesele tarihi şartlarıyla dikkate alındığında salt bir dini mesele olmadığı bilakis içtimai ve siyasi anlamlar barındırdığı anlaşılmaktadır. Teo-politik diğer konularda olduğu gibi bu meselede de tarihin hemen her döneminde ortaya çıkan iktidar mücadelesinde tarafların toplumu yönlendirmede etkili vasıtaları kullanmakla ilgili bazı argümanların etkili olduğu görülmektedir.

Mihne'den sonraki Mihne'de Mu'tezile ve "Kur'ân mahlûktur" görüşünde olanlar, hatta iki görüşü uzlaştırma çabasında olanlar da bazı müeyyidelere maruz kalmışlardır. Aklî düşüncüyü kullanma zayıflamış ve bu sürecin sonunda İslâm düşüncesi bu zaaftan zarar görmüştür. Nakle yoğunlaşma, parçacı düşünme hâkim olmuş, bilgi üretme zayıflamıştır. Bu yönüyle bu hâdisenin uzun vadede İslâm medeniyetinin duraklamasına etki eden amillerden biri olduğu söylenebilir.

Hadis taraftarlarının Mihne döneminde ve Mihne'den sonra takındıkları sert tutumun arka planında, Mihne'nin yarattığı duygusallığın etkisi de vardır. Mihne olaylarının tetiklediği duygusallıkla bazı muhaddisler Mu'tezile ve Hanefî mezhebi dâhil muhaliflerini tenkit etmiş, bu bağlamda reddiyelerde bulunmuşlardır. Mihneden sonraki şiddetli reaksiyon yüzyıllarca devam etmiş, etkileri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu etkilerden biri de Ehli hadis'in görüşlerinin Ehl-i sünnet'in görüşleri içerisinde genel geçerlik kazanmasıdır. Öyle ki İslâm düşüncesi günümüze kadar hayatiyetini bu kanaldan sürdürmüştür. Ehl-i sünnet kelâmı oluştuktan sonra halku'l-Kur'ân tartışmaları makul bir sürece girmiş ve zamanla rasyonel bir görüşe evrilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The issue of Khalq al-Qur'an began to be discussed in a narrow circle in the middle of the second century, then it began to spread among the people and became one of the most important topics of discussion in the scholarly circles at the beginning of the third century. The Salaf and Ahl al-Hadith, who accepted the eternity of the Qur'an as a religious principle, engaged in a fierce struggle with sects such as the Mu'tazilites and Jahmiyya who rejected this view. Mutual confrontations, accusations and denials further increased the tension. This tension took on a new dimension with the intervention of politics, resulting in the famous Mihna incident. There is no second event in the history of Islam with a similar effect and characteristic to the Mihna incident that took place with the confrontation of the People of the Qur'an. With the confrontation process that occurred as a result of these debates, the phenomenon of identifying oneself through the opposing opinion emerged, hadiths were fabricated, works of refutation were written, and the impact on hadith literature was quite extensive.

During the reign of al-Ma'mun, the scholars who rejected the view that the Qur'an was created were interrogated, and some prominent scholars from Ahl al-Hadith, especially Ahmad b. Hanbal, were subjected to sanctions. These pressures were recorded in Islamic history as the "Mihna Event". In this process, the Mu'tazilites, backed by the power of the state, tried to impose their views on their opponents through oppression. The aftermath of the Mihna was the beginning of the end for the Mu'tazilites. The Mihna incident can be considered one of the most important historical events that changed the course of Islamic cultural history.

The Arab-Mawāli conflict also had an impact on the Mihna incident. As a matter of fact, there was a struggle for dominance between the Arabs and the Awāli during the reign of al-Ma'mun. The Mawāli, who pioneered rational thought, wanted change and participation in governance. In fact, the view that the Qur'an was created was, in a way, the slogan of revolt of the oppressed mawāli against Arab supremacy. Thus, the issue of Khalq al-Qur'an, where the rational mind and the conservative view clashed, became an area where the two sides clashed and settled scores. As a matter of fact, al-Ma'mun relied on the mawāli element in his struggle for the throne with his brother Amin. Arabs and hadith scholars also sided with Amin. In this respect, the Mihna incident can be read as an attempt by al-Ma'mun to solve some political and theo-political issues together with the Mu'tazila, where the mawāli element was concentrated, in order to benefit from the dynamic structure of the mawāli in the balance of power.

According to another view, Mihna was seen as an attempt by al-Ma'mun to eliminate the danger of possible division in the society. According to this view, the Abbasid politics resorted to the Mihna out of concern for power. In the final analysis, it is stated that the Abbasid politics resorted to the Mihna due to the power worries it faced and realized a kind of social engineering project. The Mihna project initiated by al-Ma'mun backfired and was abandoned during the reign of Caliph al-Mutawakkil in order to ensure the support of the people. The Abbasids developed a policy of relying on or gaining the support of those who accepted their rule. Looking at the issue from a broad perspective, it is seen that both the Mihna practices and the abolition of the Mihna were an Abbasid policy. The ulema who contributed to this policy had to pay the price for their involvement in politics. The bill for the Abbasid state policy that backfired naturally fell on the Mu'tazilites, who had the opportunity to validate their views by backing this project with the power of the status quo.

In the hadith literature, chapters were opened on the topic of Khalq al-Qur'an, and the view that "the Qur'an is created" was tried to be rejected with various narrations. It is understood that the hadith narrations about Khalku'l-Qur'an emerged after the issue started to be discussed as an atheistic problem. It can be said that the most important factor in the formation of the works written by the Ahl al-Hadith circles and the refutation literature on the creation of the Qur'an was the group conflict. Likewise, the desire to respond to or reject the books written by the side that rejected some narrations, especially those related to belief, was an important motive. Accordingly, it can be said that the sectarian factor was very important in the issue of Khalq al-Qur'an.

With the emotionalism triggered by the events of the Mihna, some muhaddithis criticized their opponents, including the Mu'tazilites and the Hanafī sect, and made refutations in this context. The violent reaction after the mihnah continued for centuries and its effects have reached

our day. The use of rational thought weakened and at the end of this process, Islamic thought suffered from this weakness. Concentration on the Nakah, fragmentary thinking became dominant, and knowledge production weakened. In this respect, it can be said that this phenomenon was one of the factors affecting the stagnation of Islamic civilization in the long run. One of these effects is that the views of Ahl al-Hadith gained general validity within the views of Ahl al-Sunnah. So much so that Islamic thought has continued its vitality through this channel until today.

Çıkar Çatışması Bildirimi/ Conflict of Interest Statement:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir. / The authors declared no potential conflict of interest regarding the research, authorship, and publication of this article.

Destek/Finansman Bilgileri/ Support Financing Information:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır. / The authors have received no financial support for the research, authorship, and publication of this article.

Yazar Katkı Oranı: / Author Contribution Rate: Yazarların katkı oranı eşittir. / The contribution rates of all authors are equal.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin. (2004). *Duha'l-İslâm* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Akoğlu, M. (2006). *Mihne sürecinde Mu'tezile* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 474). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bağdâdî, E. B. el-H. A. b. A. el-. (t.y.). *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam* (1-14). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Beyhakî, E. B. A. b. el-H. b. A. (1993). *El-Esmâ ve's-sıfat* (1. bs, 1-2). Mektebetu's-Sevâdî.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. C. (1992). *Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelamın Müdafaası (Halku Ef'ali'l-İbad) Arapça-Türkçe Karşılıklı neşir* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Cu'fî. (t.y.). *Halku Ef'ali'l-İbad*. Daru Maarif es-Suudiyye.
- Çetinkaya, M. (2021). *Mezhebî Taassubun Hadis Yorumuna Etkisi*. İnönü Üniversitesi.
- Çetinkaya, M., & Kubat, M. (2020). Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 491-526.
- Darimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Darimî es-Semerkindî. *Sünen-i Darimî*. Thk. Fevvez Ahmed Zumerli, Halid es-Seb' el-Uleymî. 2 cilt. Karaçi: Kadîmî Kütübhanne
- Dârimî, E. S. O. b. S. ed-. (2010). *Er-Red ale'l-Cehmiyye* (1. bs). el-Mektebetu's-Şâmiyye.
- Dırâr b. Amr, E. A. el-Gatafânî el-Kûfî. (2014). *Kitabu't-Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı* (M. Keskin, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Ebû Hanîfe, N. b. S. (1981). *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* (M. Öz, Çev.). Kalem Yayıncılık.
- Güler, Z. (2013). Yezîd b. Hârûn. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 521-522). TDV Yayınları.
- Hansu, H. (2004). *Mu'tezile ve Hadis* (1. bs). Kitabiyat Yayınları.
- Hayyun, R. (2000). *Cedelu't-Tenzil maa kitabi halki'l-Kur'an li'l-Câhiz*. Menşuratu Cemel.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 1-4). Boğaziçi Yayınları.

- Hodgson, M. G. S. (1993). *İslamın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslamın Klasik Çağı* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 1-3). İz Yayıncılık.
- İbn Hacer, E.-F. Ş. A. b. A. b. M. A. (1987). *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (1-13). Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas.
- İbn Hanbel, E. A. A. b. M. Ş. (2001). *Müsned* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 1. bs, 1-50). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hanbel, E. A. A. b. M. eş-Şeybânî. (2001). *El-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (1-4). Dârü'l-Hânî.
- İbn İmrânî, M. b. A. (2001s). *El-Enbâ fi tarihi'l-hulefâ* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 1. bs). Dârü'l-Ufuki'l-Arabiyye.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. İ. b. Ö. (1999). *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 1-8). Dârü Tîbe Li'n-neşr ve't-Tevzî'.
- İbn Kuteybe, E. M. A. b. M. b. K. ed-Dîneverî. (1999). *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (2. bs). el-Mektebü'l-İslâm-Müessesetü'l-İşrâk.
- İbn Manzûr, E.-F. M. b. M. b. A. (t.y.). *Lisanü'l-Arab* (3. bs, 1-13). Dârü's-Sadır.
- İbn Teymiyye, E.-A. T. A. b. A. (1997). *Mecmûatü'l-fetâvâ* (1-37). Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan.
- İbnü'l-Cevzi, E.-F. C. A. b. A. b. M. B. (1992). *El-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem* (1-19). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. İ. A. b. M. b. A. el-Cezerî. (1997). *El-Kâmil fi't-tarih* (1-10). Dârü'l-Kütübî'l-Arabî.
- Ka'bî, E.-K. A. b. A. b. M. el-Belhî. (2018). *Kitabu'l-Makâlât ve maahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevabât* (1. bs). Kuramer.
- Kâdi Abdülcebbar, E.-H. b. A. el-Hemedânî. (1963). *El-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye.
- Kaya, A. (2015). Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihnenin Sonuçları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 7-32.
- Kinânî, A. b. Y. b. A. (2002). *Kitâbü'l-Hayde* (2. bs). Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hukm.
- Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (4. bs). TDV Yayınları.
- Kubat, M. (2014). *İslam Mezhepleri Tarihi*. Kitap Dünyası.
- Lâlekâî, E.-K. H. b. H. b. M. et-Taberî er-Râzî. (2003). *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemaat* (8. bs, 1-8). Dârü Tîbe.
- Makrîzî, T. E.-A. A. b. A. el-. (2006). *El-Mukaffa el-Kebir* (2. bs, 1-8). Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Mehmet Çetinkaya, M. K. (2021). Hadis Edebiyatında Mezheplere Yaklaşım Farklılıkları. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 1112-1163.
- Monique Bemards & John Nawas. (2003). The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH. *Islamic Law and Society*, 10(2), 168-181.
- Özafşar, M. E. (2017). *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). Otto Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). Sultan. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 496-497). TDV Yayınları.
- Patton, W. M. (1897). *Ahmad Ibn Hanbal and the Mihna*. E. J. Brill.
- Sabuni, E. M. N. A. b. M. b. E. B. (1995). *Matüridiye Akaidi = el-Bidaye fi Usuli'd-Din* (183). Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Selamî, Z. A. b. A. b. R. (1987). *Şerhu 'İlelu't-Tirmizî*. Mektebetü'l-Menar.
- Sinanoğlu, M. (2020). *MUATTILA*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muattila>
- Şehristânî, E.-F. T. M. b. A. (2001). *El-Milel ve'n-nihal* (1-2). Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Taberânî, E.-K. S. b. A. et-. (1984). *El-Mu'cemü'l-kebîr* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; 2. bs). Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabi.

- Taberî, E. C. M. b. C. (1967). *Tarihü't-Taberî: Tarihü'r-rusul ve'l-mülûk* (2. bs, 1-11). Dârü'l-Ma'rife.
- Taş, M. (2017). Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî. *BÜİFD*, 7(10), 95-106.
- Teftâzânî, M. b. Ö. et-. (1999). *Şerhu'l-akâid* (S. Uludağ, Çev.; 4. bs). Dergah Yayınları.
- Tuğlu, N. (2005). Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme). *Dini Araştırmalar*, 8(23), 153-163.
- Ukaylî, E. C. M. b A. b M. b H. (2008). *Kitabü'd-Du'afâ* (1. bs, 1-7). Dâru Mecdi'l-İslam-Dâru İbn-i Abbâs.
- Ümit, M. (2010). Mihne Sürecinde Hanefiler. *Hitit Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(17), 101-130.
- Watt, W. M. (2001). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (E. R. Fıglalı, Çev.; 3. bs). Şa-to Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1989). Halku'l-Kur'ân. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 15). TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1994). *Ehl-i İsbât*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-isbat>
- Yeprem, M. S. (2011). *Matürîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*. TDV Yayınları.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. (1995). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Ş. M. b. A. b. O. ez-. (1993). *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi; C. 52). Dârüd'l-Kitâbi'l-Arabi.
- Zehebî, Ş. M. b. A. b. O. (1982). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (1-18). Müessesetü'r-Risâle.